משה שוחט
ירושלים

על הספר שרשי מנהג אשכנז, כרך חמישי: הנחת תפילין בחול המועד

מאת הרב בנימין שלמה המבורגר, מכון מורשת אשכנז, בני ברק תשע"ח

מהרגע בו רכשתי את הספר, התקשיתי להניחו מידי. הספר המשובח תרם לי רבות לשמחת חג הפסח. כדרכו של המחבר בספריו, גם ספר זה הוא מפעים בהיקפו ובדיוקו, מחכים ואף מרתק ביותר.

כמו במקרים רבים, שמו של הספר אינו מעיד על היקפו, והוא טומן בחובו סוגיות חשובות רבות, שלדעתי חשיבותן גדולה מנושא הספר. אולם, נראה שלדעת המחבר הנושא של הנחת תפילין בחול המועד חשוב יותר מכל הסוגיות שבדרך, כגון מקורו ומעמדו של הזוהר במשנתם של עשרות מאורי הדורות (עמ' 530 וסביבתו); הרחבה מפליאה בהגחכת המושג 'מנהג ארץ ישראל' או 'מנהג ירושלים' [ואי אפשר שלא לחייך למקרא דיונו שמא המייסד האמתי של 'מנהג ירושלים' הוא דוד המלך, או לחילופין "מנהגי ירושלים אמתיים" הם י"ד הדברים שמנה הרמב"ם שנאמרו בירושלים (אין מלינין בה את המת וכו'), שרובם אינם מקוימים בזמן הזה (עמ' 751–752)]; סקירה נרחבת אודות הכחדת אורח חייהם של ה'מוסתערבים' ע"י הספרדים; הרחבה גדולה בחיבת ארץ ישראל בקרב גדולי האומה בכל הדורות, כמו גם סיפורן של כל העליות לארץ כמו גם הניסיונות שלא צלחו, ועוד עניינים רבים המסתעפים מנושא חשוב זה (עמ' 772 ואילך).

חשוב גם לציין לשתי הסתעפויות חשובות ביותר אשר חולקות פרקים לעצמן: "ברכה על תפילין בחול המועד" (עמ' 588–674!), בנושא זה יפה דן המחבר בסוגיות חשובות כמו ברכה על ספק מצוה ואיסור 'בל תוסיף', או התניות שונות בשעת הברכה ופתרונות שונים כמו ברכה בלחש או בהרהור; "'לא תתגודדו' בתפילין בחול המועד" (עמ' 675–750), בנושא זה מרחיב המחבר בגדרי איסור 'לא תתגודדו' ומשמעותו בדורנו, כאשר "באה עירבוביה בקהילות העולם", מה שגרם לכך שאיסור זה כמעט ונתרוקן מתוכנו בנוגע לנידון שלנו.

בתוך הדברים הובאה הערת אגב ארוכה (עמ' 443 הערה 331) להשיב על דבריו של רד"צ הילמן (ובעילום שמו) נגד המחבר, בעניין חתימת ברכת 'רצה' בתפילת יום טוב, שהופיעו בקובץ ישורון[א].

לאור חביבות וחשיבות הספר בעיניי, אני מרשה לעצמי להביע התרשמות אישית – בלתי מקצועית – מקריאת הספר. מאחר ואיני מצוי בסוגיה ואף לא התעמקתי דיו בספר, יש לקחת את דבריי בעירבון מוגבל.

הספר אומר בעצם אמירה אחת, אך מאמירה זו עולות ומשתרגות ארבע מגמות שונות: א. להעמיד את הדברים על דיוקם, ואולי לשכנע את כל העולם בחובת הנחת תפילין בחול המועד; ב. למטה מכך, לשכנע בכך לכל הפחות את אלו שבמושבם בחו"ל הניחו תפילין וכאן בארץ "נטשו" את ההנחה מחמת טעות; ג. לשכנע את הלוחמים האגרסיביים נגד מנהג ההנחה, למען ירפו את ידיהם מאותם השרידים שעדיין "מחבבים" את התפילין (כך במקור, ראה להלן); ד. לחזק את ידי המניחים כאן בארץ ישראל, לבל יחתו ויירא מהתעמולה הסביבתית.

אמת כי המחבר הנו חוקר מדרגה ראשונה, דייקן ולמדן, אך שלא כדרך החוקרים הכותבים בקרירות ובניטרליות. המחבר חי היטב את הדברים, ומחובר הוא לעצמיותם עד עמקי נשמתו, משכך, הוא אינו יכול להישאר שליו לנוכח הממצאים, והוא לא נותן לקורא לשכוח לאיזה צד הוא משתייך. זו אמנם מגמתיות, אך כזו השקופה דיה בשביל שתהיה כנה ואולי כשרה למהדרין. לא כל אפולוגטיקה הִנה בהכרח פסולה. או בלשון אחר, יותר משהספר בא לחקור את התמונה במלואה, בא הוא לספר את סיפור עמדתו של המחבר.

עם זאת, לא כל הקוראים מכירים את שיגו ושיחו של המחבר, שהנו ירא שמים וישר דרך, וקורא מן השורה רוצה לקבל תמונה שקולה וניטרלית, או לפחות כזו השואפת לניטרליות, כאשר רק כך הוא עשוי להשתכנע. לא כן הוא כאשר נתקל הקורא במגמתיות, מתקשה הוא ליישב את הדברים על לבו, ואולי הוא אף חושד שהעלימו ממנו אי אלו פרטים. מאחר ואין ספק שהמחבר אינו מעמיד את עצמו במקום פוסקי הדורות[ב], במיוחד לאור העובדה ששאלת תפילין בחול המועד הִנה שאלה מוצקה שעומדת על תילה מאות שנים, ואינה תלויה בחלזון שנמצא לפתע

א). 'קונטרס "אמת לדוד" [ב]' ישורון, כה (תשע"ה), עמ' תרכ.

או בזן תרנגולים שהתגלה באקראי, נקל להבין לנפש הקורא הרוצה למול עיניו פריסה רחבה אך הוגנת של כל הנושא, על כל צדדיו ודעותיו. הקורא עלול גם להיפגע מעט כאשר יגלה כי לא סומכים על שיקול דעתו ומנסים להוליך אותו יד ביד עד למטרה הרצויה.

משום כך, אני סבור שהספר יכול בעיקרו להועיל למגמה ד' דלעיל, ואולי מעט למגמה ב', אך לא למגמה ג' ובוודאי שלא למגמה א'. ולכן, היה המחבר מיטיב עם ספרו אילו היה כובש כעסו והיה מתאמץ יותר להציג את כל הצדדים בצורה רגועה ושקולה. לאור האמור, המלה מגמתיות המופיעה במהלך דבריי, אל לה להתפרש כמילה שלילית, כי אם לכל היותר כביקורת על שגיאה פרקטית בתורת השכנוע.

מגמתיות אינה תמיד דבר הניתן להגדרה, ופעמים שהיא כעין רוח העולה מדפי הספר, ולמרות זאת ניתן להצביע על מספר נקודות הראויות לציון.

ובכן, אם נבחן את סגנון הספר, נחוש כי לא מעט מחלקיו כתובים בנימה זועמת מה, כביכול מתוך חוסר סובלנות כלפי האחר. כך למשל, המינוח "נוטשי התפילין" מופיע בו לא פעם בווריאציות שונות, מונח שבוודאי עשוי לעורר קונוטציה שלילית כלפי הנוהגים שלא להניח בחול המועד (במילון מתפרשת נטישה כ"עזיבה, הפקרה" כמו "נטוש על פני האדמה" כהפקר שאין לו דורש, וראה רש"י עמוס ה ב: "כל דבר המושלך ומוטל ונופץ על השדה קורהו נטישה"). תחושה דומה עולה גם מהתבטאות של המחבר במקום אחר (עמ' 876) ש"בארץ ישראל מרובים הם היהודים המחבבים את מצות התפילין גם בחול המועד", נעשה כאומר שאלו ה"נוטשים" כביכול מתעבים חלילה את המצווה החביבה. נקל לשער כיצד היה מגיב המחבר לביטוי "מבזי המועדות" או "נוטשי קדושת המועדים" כלפי אלו המניחים תפילין.

כעת נעבור לבדיקה תכנית של מספר נקודות מהותיות בספר.

נפתח ברשימת 54 "רבותינו הראשונים" שנהגו להניח או שהורו להניח (עמ' 89–102). "ראשון" מספר א' הוא רבי שמחה מויטרי, אך בדיקה קלה תגלה

ב). ועם כל זאת, ישנם רבים הצועדים לאורו, ביניהם גם יוצאי מזרח אירופה, ירושלמים שורשיים ואף ספרדים, ולכן יש לקבל בערבון מוגבל את הטענה לפיה הספר אינו נועד לפסוק הלכה אלא רק לתת סקירה היסטורית.

שמדובר באותו "ראשון" מאות ד' (עמ' 90), הלוא הוא רבי ברוך בעל ספר התרומה. הא כיצד? ובכן, בסוף מחזור ויטרי מהדו' הורביץ (עמ' 638 ואילך, הציטוט הוא מעמ' 643) מופיעים מספר סימנים שנכתב בראשם במפורש שהם מספר התרומה! מאחר ואין ספק שר"ש מויטרי לא העתיק מספר התרומה, המאוחר לו בכמה עשרות שנים[ג], אם כן בוודאי מדובר בהוספה של סופר כת"י לונדון, אשר על פיו הוציא הורביץ את מהדורת מחז"ו שלו, אשר צירף להעתקתו מן הגורן ומן היקב. וכפי שמתאר כבר י"מ תא שמע את תופעת כדור השלג של מחזו"ו, כאשר בכל דור ודור הלכו והוסיפו עליו תוספות שונות – "וכך הלך הספר הלוך והשתכלל גם במהלך המאה הי"ג, בעיקר ע"י תוספות מדברי ר' ברוך בעל ספר התרומה"[ד], וכפי שהיטיב מ"ח שמלצר להשתמש לגבי מחזו"ו בביטוי של אורבך כלפי התוספות: "יצירה ספרותית קולקטיבית"[ה].

אודות חשיבות ידיעת ההיסטוריה, ומן הסתם בכללה תארוך תקופות הראשונים והשתלשלות חיבוריהם, מגלה לנו המחבר עצמו במהלך הספר ידיעה חשובה ביותר (עמ' 772): "כה אמר רבי שמואל הלוי וואזנר בעל 'שבט הלוי' (תרע"ג-תשע"ה): 'רב שאינו יודע היסטוריה, איני יודע אם יכול להיות רב; צריך לדעת מי היה מחברו של ספר, מה הוא אמר, באיזה עידן הוא חי, מה רצה אז לשלול בהלכה, על מה ולמה יצא בחריפות נגד תופעה זו או אחרת, וכיוצא בזה; צריך להכיר את הרקע והנסיבות בהם הדברים נאמרו כדי להגיע למבט הנכון בהלכה ובדברי הפוסקים' (כך מסר מפי ה'שבט הלוי' הג"ר ישראל זושא הורביץ שליט"א בהספדו עליו ביום כ"ז בניסן תשע"ה, בבית המדרש 'שבט הלוי' בבית שמש)"[ו].

בהיכרותי את ישרותו של המחבר, ברור לי שהמחבר טעה כאן ולא שם לבו כי מדובר בתוספת מספר התרומה. מכל מקום הקורא צריך שיידע זאת.

ג). ואף הורביץ, שנשתבש בכך, הופרך כבר בתקופתו, ראה מבוא למחזו"ו, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' 44–5.

ד). 'על כמה ענייני מחזור ויטרי', עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 89.

ה). מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים, ניו יורק וירושלים תשס"ו, עמ' 180–81 הערה 17, וראה גם א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשל"ו [5], א, עמ' 354.

ו). וקדמוהו בזה בהקדמה לשם הגדולים לחיד"א.

נמשיך עם הרשימה. בעוד שהיה ידוע לי ששיטת ר"ת היא שלא להניח תפילין בחול המועד, חיפוש קצר בספר מגלה שדעת ר"ת מופיעה בתוך רשימת 54 הראשונים שהניחו (עמ' 89), ועיון נוסף יגלה את המשפט הקצרצר "ויש שהביאו שמועה הפוכה, ואינה מוסמכת". בהערה (336) מפרט המחבר כי המקור לכך שר"ת פסק להניח הוא ספר הנייר, ושיש לתמוך בידיעה זאת עפ"י דברי הרא"ש, שחיזק את עמדתו להניח תפילין בחוה"מ מדעת ר"ת, שאיסור מלאכה בחוה"מ בדבר שאינו אבד הוא מדרבנן [כיצד מוכיח דבר זה על דעת ר"ת בעניין הנחת תפילין בחוה"מ?] וכן עפ"י גרסה בסמ"ג (ל"ת עה), שאינה מצויה בעדי הנוסח שלפנינו, של רבי רפאל יוסף טריוויס אב"ד סביוניטה. בהערה הבאה (337) מפרט המחבר מדוע השמועה ההפוכה, הידועה בהרבה, אינה מוסמכת, והוא משום שמקורה הוא בתוס' רבינו פרץ (עירובין צו ע"א), שם נמסרה עדות על ר"ת ור"י שלא הניחו תפילין בחוה"מ, אך לדעת המחבר "קשה לסמוך עליה", והוא מפנה למקום אחר בספר (עמ' 57–59), בו הוא מרחיב בכך שתוס' ר"פ נכתבו בחלקן על ידי תלמידיו, וכבר הראשונים פקפקו באמינותן, ובנוסף יש ראיות מראשונים בשם ר"פ שסותרות את מה שנכתב בשמו בתוספותיו. בנוסף, מפנה המחבר למקורות נוספים לפיהם דעת ר"ת שלא להניח, הלוא הם ספר זכר צדיק לר' יוסף בן צדיק שפעל בדור גירוש ספרד, ובשולי דברי ר"ת המובאים בתשובות פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנבורג (ח"ד, פסקי עירובין, סי' ריז, ירושלים תשל"ז, עמ' צד), אשר לדעת המחבר כנראה אינם מר"ת.

ננתח את אשר לפנינו. כל שידוע לנו לגבי ספר הנייר הוא שמחברו אסף אל כליו מקורות רבים (מאחר ואיננו יודעים מיהו מחברו, לא נדע האם המקורות שהיו לפניו הם ברי סמכא והאם ידע כלל לברור את המקורות שלפניו!). זאת באשר לספר הנייר עצמו, אך כאן מדובר בהגהה על ספר הנייר [שנזכר בה הר"ר ברוך חיים], ומה בדבר מקור ההגהות? המחבר מצטט את דברי ר"ג אפפעל, מהדיר ספר הנייר במהדו' מכון ירושלים, לפיהם "הגהות אלו מוחזקות שהן מהמחבר עצמו". עיון בדברי המהדיר מגלה שלמעשה הוא משתמש בלשון זהירה יותר: "ואפשר שאחדים [=מן ההגהות] הן מהמחבר עצמו, ביחוד המובאות מאת רבי' ברוך חיים שהיה כנראה רבו של המחבר" (ואף אודותיו אין לנו כל ידיעה!), ובהמשך – "ברור שרוב ההגהות

בספר הנייר הן מיד אחר". אך מכל מקום לדידן אין כל משמעות האם יצאו ההגהות מפי החכם האנונימי שכתב את הספר עצמו או מאנונימי אחר.

להוכחה התמוהה מן הרא"ש אין צורך להזדקק, ונראה שגם המחבר לא התכוון להוכיח משם דבר בנוגע לדעת ר"ת.

המקור השני הוא גרסת הסמ"ג שהובאה אצל רבי רפאל יוסף טריוויס אב"ד סביוניטה (נפטר בערך בשנת שמ"ח), מחבר מאיטליה שחי כשלוש מאות וחמישים שנה אחרי הסמ"ג ואינו מבית מדרשו, ואף אין גרסתו מצויה בכל כתבי היד הרבים של הסמ"ג שלפנינו. ערך גרסה זו שווה לערך גרסת גמרא שתימצא בספר חידושים של מחבר בן זמנינו.

אלו מוצגים אצל המחבר כמקורות ברי סמכא להעמיד את דברי ר"ת. אך לעומת זאת, המקורות לפיהם ר"ת שולל הנחת תפילין, הם תוספות רבינו פרץ, וספר זכר צדיק אשר המחבר מפקפק במהימנותם בעניין זה. על זה הראשון, חרף היותו מקור חשוב ביותר למרות כל הפקפוקים, א"א לסמוך כי אולי קטע זה לא נכתב ע"י רבינו פרץ (ומדוע ייגרע חלקו של אנונימי זה מהמחבר האנונימי מספר הנייר?). וספר זכר צדיק, שמחברו פעל בדור גירוש ספרד וערכו לא פחות מחברו האיטלקי הנ"ל, מוצג כספר "המאוחר במאתיים שנה" (מתוספות רבינו פרץ) כשהמטרה היא כמובן להמעיט בערכו כמקור. כל קורא שאינו בעל עמדה חד-צדדית ישפוט להיפך, או לכה"פ יניח את העניין בספק.

בנוסף, המחבר (בהערה שם) מבקש להכריע את השמועה גם מתוך כך שאילו היה ר"ת משוללי הנחת תפילין בחוה"מ היו בעלי התוספות מזכירים זאת בספריהם השונים, וכאן הבן שואל – ואילו היה ר"ת ממחייבי ההנחה, האם לא מן הראוי היה שיוזכר דבר זה?

ועוד ברשימת הראשונים. כבר נוכחנו לראות כי המחבר מקפיד מאוד באשר לקבלת מקורות ל"קהיליית הראשונים", אך לפתע גיליתי באותה רשימת 54 "רבותינו הראשונים" כמה שמות יוצאי דופן, שמעמדם בוודאי פחות מרבינו פרץ ואפילו מתלמידיו. דוגמה המוכרת לי אישית (עמ' 98) היא דמותו של ר' ידידיה בר

מרדכי מצרפת, ששמו פורסם לראשונה במאמר שפרסמתי לאחרונה בקובץ מוריה[ז], אך דא עקא שאין בידינו כל מידע אודות ריב"מ זה, אשר אין אחד מהראשונים שהביאו ואין מקום להכניסו ברשימת "ראשונים", בהגדרה הסמכותית של המושג. כך גם לגבי ר' ברוך ש"ץ (עמ' 101), ששמו פורסם לאחרונה ע"י ידידי רי"י סטל במאמר בישורון[ח], וגם אודותיו לא ידועים לנו שום פרטים. ההחלטה לצרף לרשימת ראשונים דמויות שאינן מוכרות ממקורות מוסמכים ולהוריד ממנה מקורות מוכרים יותר, שהועברו להערת שוליים מפקפקת, מעיקה מאוד. כן יש להעיר גם לגבי בעל מנהג טוב (אות לא) שנמנה כפוסק בפני עצמו. וכן גם לגבי פסקי תוספות (אות מא). כן יש לתמוה על המחבר שאת דעת הפסקי תוספות במו"ק לפטור לא מנה בין הדעות הפוטרות, בשונה מפסקי התוס' בעירובין ובמנחות המחייבים (ע"ש בהערה 406 שפסקי תוס' למסכתות השונות נתחברו ע"י מחברים שונים).

וכך נוצרה לה רשימה של 54 ראשונים. בהמשך מציב המחבר לעומת רשימה זו, רשימה של 21 גאונים וראשונים הפוטרים או אוסרים להניח (עמ' 120–122), כשבכך הוא מאמץ בחום את דברי המשכנות יעקב (שו"ת, סי' לז), שיש רוב לצד שיש להניח תפילין. שיטה זו של "ספירת קולות" לא מקובלת במיוחד בבית מדרשנו. חשוב גם להבין כי באשכנז הרבו בכתיבה, ליקוט והעתקה, וכך הגיעו לידינו גם פנקסים ורשימות של צורבים צעירים ששיעור קומתם התורנית נמוך ומהם גם שלא שימשו כל צרכם, ואילו בקרב עדות אחרות מיעטו בכתיבה, וכך נוצר מצב שדעתם של גדולים בתורה וביראה כלל לא נמנית ברשימות שכאלו. בנותן עניין גם לציין למובאתו (עמ' 132) בשם רבינו מנוח (תפילין פ"ד ה"י) ש"כל רבני הארץ הזאת הסכימו דאינו זמן תפלין", ואם כך נמצא כי היו עוד חכמים רבים (בפרובנס) שפטרו מתפילין שככל הנראה לא הגיעו דבריהם לידינו[ט].

ז). 'מנהגים לרבי ידידיה בן מרדכי –מילה נישואין ופדיון הבן: צוהר לסידור צרפת שנשכח', מוריה, לו, א–ג (תכא–תכג, שבט תשע"ח).

ח). 'ספר מנהגים לרבי ברוך שליח ציבור מטרוייש: תיאור ראשוני של החיבור וההדרת הפרק על סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה', ישורון, לז (תשע"ח).

ט). ראה אצל ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, פרק ראשון. סברה זו ידועה גם בשם החזון-איש בנוגע לכל חיבורי הראשונים, בטענה שלא כל חכם חיבר ספר ולא כל ספר הגיע לידינו. ראה חזון-איש, הל' כלאים, סי' א (במכתב); קובץ אגרות, ח"ב,

אך לו יהי כן, ונצעד עם מתודת "ספירת הקולות", יש כאן כשל בעצם הספירה. רשימת ה-54 פותחת לפי סדר כרונולוגי בר"ש מויטרי, שהתברר כבר שהדברים מאוחרים לו, ממשיכה בר"ת, שהדיון בדבריו מוכר לנו משכבר, ובהמשך הרשימה כאמור שמות לא כ"כ מוכרים, והרשימה מסתיימת בסיום תקופת הראשונים, עם ר' יו"ט ליפמן מילהויזן ועם מהרי"ל ובני דורו. לעומת זאת, בין 21 הפוטרים והאוסרים נמנים כמה גאונים, ראשונים מוכרים ברובם, כשהאחרון שבהם הוא הנמוקי יוסף, ואילו כמה וכמה חכמים מתקופת מגורשי ספרד והתקופה שלפניה (המקבילה לתקופת מהרי"ל באשכנז), המובאים בספר (בעיקר בעמ' 149–153[י]), ששוללים את ההנחה, אינם זוכים כלל להיכלל ברשימה זו. ההיתכנות שאלו הושפעו מהזוהר אינה גרועה מההיתכנות שבצד השני הושפעו ממנהג מקומם או אבותיהם ורבותיהם.

חשוב להבהיר, כי בדיקתי מהווה מדגם בעיקר מראשית הרשימה, כך שאין ללמוד מהדברים שאין שגיאות דומות גם בשאר הרשימה. בנוסף, מן ההגינות לציין כי גם ברשימת הפוטרים והאוסרים ישנם מקורות מפוקפקים, ואם כן אין בדבריי בכדי "להעביר" שמות מרשימה זו לרשימה זו, מה גם שמבחינתי אין כל נפקותא למספר השמות.

לאורך כל הספר ניכר כי המחבר מחלק את עולם המסורת לשניים – אלו שצידדו בהנחת תפילין בחוה"מ ואלו ששללו זאת; את אלו הראשונים הוא מאמץ אל חיקו בחיבוק חם ואוהב, ואילו כלפי האחרונים הוא מגלה ריחוק, ולעתים אף חש צורך "לאזן" את המשקל שניתן לדבריהם במסורת ישראל.

כך, הגר"א, שכמובן אין צורך להאריך בגדלותו, מקבל כאן "איזון מתקן". ראשית, המחבר מרבה להראות את השיבושים בהעתקת חיבורי הגר"א (עמ' 381–385), הקושי לרדת לעומק דעתו (עמ' 385–389), דחיית הגהת הגר"א על המשנה של תפילין לצורך המועד (עמ' 394–402), הניצחון המוראלי של החסידים בזכות הצטרפות הגר"א לביטול הנחת תפילין עד כדי שמחה לאיד (עמ' 430–436),

אגרת כב. וראה דברי התומים בקיצור תקפו כהן, סי' קכד.

י). ראה את סיכום הדעות בעניין ה"קו" בין הראשונים לאחרונים במבואו של ר"י פלס לספר מנהגי מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים.

העובדה שמנהגי הגר"א כלל לא פשטו בליטא – "חכמי ליטא ראו בגר"א תופעה פלאית, שפסקיו היחודיים והנהגותיו האישיות אינם מהווים דרך כבושה לרבים, ורק הוא עצמו מחמת גדולתו העצומה יכל לנהוג בדרכו המיוחדת" (עמ' 436–448) ועוד. אלו כולם דברים נכונים, ברמה זו או אחרת, אבל לא ממש רלוונטיים לענייננו שכן אין מי שטען שדברי הגר"א כאן מיוחסים לו בטעות או שאין לעמוד על סוף דעתו. המחבר גם מסכים שמנהג אר"י כיום שלא להניח הוא [גם] בעקבות תלמידי הגר"א שנהגו כהוראתו. בין כך ובין כך, יש כאן הרחבה מופלגת ומעמיסה, שמגמתה שקופה והיא מכבידה על הקורא ביותר.

לעומת ה"איזון", והנחת כבודם במקומם של הגר"א והבעש"ט, שבעיני רוב העם הנם יחידי סגולה, ואין צורך להפליג בגדלותם, מעלה המחבר על נס את "שני עמודי העולם האשכנזים המובהקים... רבי עקיבא איגר ורבי משה סופר בעל 'חתם סופר'" שעמדו מולם "והגנו בתקיפות על מסורת אשכנז ובכללה על הנחת התפילין בחול המועד, והורו לצאן מרעיתם לילך בעקבות אבותיהם ולא ליטוש את נחלתם". מאמץ סמוי שנועד לחלק ציונים לגדולי הדורות ולתת "איזון נכון" לעמדתם.

לפסקה מכובדת זוכה ריא"מ בעל ספר ארי נוהם (עמ' 228–229), שכמצופה ממנו יוצא חוצץ נגד כל מה שקשור לזוהר. בלא שמץ של לצון ארשה לעצמי לספר כי הצטערתי על כך שריא"מ אינו מאלו השוללים את ההנחה, שכן אז היינו זוכים למחקר מקיף אודות מעלליו של האיש, וה"תשבחות" שעיטר הרמח"ל [ועוד רבים] לראשו.

המחבר מאריך מאוד לסתור את חידושו של הגרי"ז שחיוב תפילין אינו תלוי בימים (עמ' 402–426), תוך שהוא מעטר את הדברים בכך ש"חוסר הודאות סביב הסברה המיוחסת לרב מבריסק, אופיינית לחוסר האחידות בשושלת בריסק בענין תפילין בחול המועד..." (עמ' 426 ואילך), התבטאות מוזרה שמטרתה לחזק את הרושם שכל עמדת הגרי"ז לוטה בערפל ואין לתת לה משקל מיוחד. גם כאן, האריכות בסוגיה היא נפלאה ומשכנעת מבחינה לוגית, אך התבטאויות כאלו מעיבות על כל המהלך המחושב.

בניגוד לידוע לנו, בא המחבר לחשוף כי החת"ס אינו אלא איש הלכה קר ומחושב, והוא מתנגד נמרצות ל"השערה בדויה: ה'חתם סופר' חשש מהרפורמים"

(עמ' 538), השערה של בעל הכתב והקבלה והראי"ה קוק, לגבי הוראת החת"ס שלא לקבל את הגהת הגר"א במסכת סופרים במה שנוגע לקריאת התורה. זאת, על בסיס מקומות אחרים בהם כן קיבל את דעת הגר"א, ולמרות שלאחר מכן (עמ' 540) הוא עצמו מביא מקורות כי "אין ספק שבבית מדרשו [–של החת"ס] האמינו, בנוסף לכללי ההלכה המחייבים את המשך המסורת, שכל סטיה ממנהגי ישראל המקודשים יש בה פתיחת פרץ לרפורמים". יתרה מזו, בעמ' 883–884 הובא בשם ר' יעקב סופר מערלוי לבאר את מנהג אביו (ר' יוחנן סופר) להניח תפילין בחוה"מ, "שהחת"ס וזרעו מעולם לא שינו כמלא נימה מפסקי הרמ"א, בטענה שכל סטייה ולו הקטנה ביותר מדברי הרמ"א עלולה להביא לסטייה גדולה ולקלקול בהמשך, וע"כ אף בהיותם בא"י לא פסקו מלהניח תפילין".

במקום אחד מתבטא המחבר בציניות כלפי הראי"ה קוק, שתלה את צדדי המחלוקת בצורך או אי צורך בתיקון לנשמה [הנחת התפילין בחול המועד מיועדת לתיקון הנשמה], כשלדברי המחבר (עמ' 436) "אבחנה זו עולה ממנה שרוב רבותינו הראשונים... הוצרכו לתקן נשמות של האבודים מחלק לעולם הבא, אבל צאצאיהם תלמידי הבעש"ט והגר"א... אינם צריכים עוד לתקן..." כאשר ברור לכל שדרוש בדברי אגדה שנזרק לחלל העולם אין דין הטיפול בו כדין הטיפול בדברי הלכה.

המחבר מצטט ראיון מעיתון הצפה, שממנו עולה כי דעתו של הרב מרדכי אליהו שביטול הנחת תפילין בחוה"מ בארץ ישראל הוא "חלק מתהליך שמימי או מיסטי", תואמת את השקפתו הציונית-דתית שמדינת ישראל היא חלק מתהליך הגאולה (עמ' 766).

בכלל, כנאמן לדרכי יוצאי אשכנז, אוהב המחבר לדחות הסברים מיסטיים או רגשיים שונים, אך במקום אחר (עמ' 876 הערה 208) נלהב הוא מאירוע מרגש – בשם ר' יעקב מן רקובסקי – ובו פצועי מלחמה רבים שהגיעו לביה"ח הדסה בחוה"מ סוכות שבעיצומה של מלחמת יום הכיפורים התעקשו להניח תפילין בחול המועד למרות היותם "צברים", זאת בכדי להטיל אימה על אויבי ישראל וכדרשת חז"ל (ברכות ו ע"א) על הפסוק (דברים כח י) "וראו כל עמי הארץ... ויראו ממך" [כאשר חלקם הגדול לא הניח תפילין אף בימות החול ולא היה מודע לגדרי

הימים המחויבים ולמרות זאת ידע את דרשת חז"ל ואף הוסיף לחדש שכן הדין גם במניח שלא בפני האויבים]. במחילה מכבוד המחבר, המעבר הבלתי מוסבר בין ציניות לרגשנות מהווה סתירה מתודית. מעבר מעין זה מוכר כבר מהכרכים הקודמים של סדרת שרשי מנהגי אשכנז, אשר גם בהם, לאחר אריכות רבה בביטול "מנהגים תפלים" שחדרו לציבור, והכל במהלך לוגי ומחושב, נהנה המחבר לרגש את הציבור ברוממות ורגשת הנהגת קהילת יוצאי אשכנז (כמו למשל באמירת תיקון ליל שבועות). דומני שזו דרך לא ממש מוצלחת לשכנע את הקורא שבא זה מקרוב.

לא פעם תמה המחבר רטורית הכיצד זה נעלם מעיני הראשונים והאחרונים כל המידע שידוע לאלו המתנגדים להנחה, אך באותה מידה ניתן לבקש מענה מהמחבר הכיצד נעלמו כל דבריו מעיני הרב אלישיב, שהורה שאסור לבני חו"ל לקיים מנין שיניחו בו תפילין בחול המועד, או מעיני הרש"ז אויערבך והרשי"ח קניבסקי שראו בזה דבר לא ראוי (עמ' 874–875).

ואקנח במספר הערות נקודתיות יותר:

כמו בנושאים רבים, משהגיע ה"גואל" וחיבר ספר על הנושא, אתה עומד משתומם מול היקפו של הנושא, מעודך לא חלמת כי מדובר בנושא כה רחב המצדיק כ-900 עמודים! למרות זאת, אני סבור שכרסו העבה של הספר אינה מוצדקת, שכן המחבר יכול היה לקצר בהרבה את הספר. ראשית, בהשמטת נושאים רבים, חשובים ככל שיהיו, מפני שיש גבול בכמה סמטאות יכול המחבר לבקר בדרך ליעד. בשביל להיות ממוקד וחד מטרה, ובעיקר בשביל שפשוט מאוד יקראו את הספר, יש לוותר ולהקריב לא מעט. אין שום צורך להקדיש 14 עמודים(!, 89–102) למניית 54 שמות ראשונים שצידדו בהנחת תפילין בחול המועד, כאשר רובם ככולם משתמשים באותן שלוש מלים "הנחת" "תפילין" "מועד". פעמים אמנם שיש צורך ברשימות אנציקלופדיות שכאלו, אך לרוב יש בכך טעם לפגם, והקורא מתעייף ומאבד עניין. וכך גם לגבי חמשה עמודים (246–250) המוקדשים להוכחה שהאר"י היה אשכנזי. זה הוא אמנם נושא חשוב, אך מה להרחבה בזה ולספר שלנו? ויתרה מזאת, יש לפקפק בכך שספר זה הוא המקום לביוגרפיה ארוכה של האר"י ור"ח ויטאל, עד כדי הערת שוליים חשובה (עמ' 280

הערה 193), בה מביא המחבר את דברי ידידי ר"י זייבלד, המזהה את צמחי החרוסת של האר"י, ורק לאחר 51 עמודים של ביוגרפיה (!, עמ' 246–296) מגיע המחבר לעמדתו של האריז"ל בנושא התפילין בחוה"מ (על פני 25 עמודים בלבד, כמחצית מאורך ההקדמה!). כך גם במקומות רבים בספר ישנה אריכות בכפל ציטוטים מייגע. המחבר מפחד לאבד מילה או שתיים מאחד המקורות, אך הרבה יותר מכך הוא מאבד את הקורא.

מתוך הפרק על רע"א והחת"ס, ובשימוש בדברי החת"ס כמוצא, נכנס המחבר באופן מעורר השתאות לנושא הרחב של אמינותו ומקורותיו של ספר הזוהר בעיני גדולי הדורות, כשהוא מציג לקט מרשים על "הדעה שספר הזוהר בצורתו המוכרת לנו לא נתחבר על ידי רשב"י, או בימי חייו, או שלתוך ספר הזוהר חדרו מעט או הרבה מדבריהם של חכמים מאוחרים לרשב"י", ש"נזכרה על ידי עשרות גדולי הנגלה והנסתר" (עמ' 526–534), כאשר לדעתי נושא זה רחב מכדי לשלבו בפרק זה, וראוי הוא למקום מיוחד (אולי בפרק על גילוי הזוהר), אם לא לחיבור בפני עצמו. כן גם הנושא בהמשך "אי אפשר לקבל את דברי הזוהר כפשוטם" [בנושא תפילין בחול המועד] (עמ' 541–553) ראוי הוא למקום בפני עצמו, ולא כענף של פרק זה, זאת למרות שהוא משתלב היטב בהרחבת המחבר על עמדת החת"ס בדברי הזוהר.

סוף דבר. הערכתי למחבר ולספרו עולה על כל דברי הביקורת שנכתבו. ראוי לכל אוהב תורה, הלכה ומנהג לרכוש ספר זה וליהנות לאורו. אך אחרי הכל, דומה כי איני היחיד שגם לאחר קריאת הספר ימשיך להחזיק במנהג שלא להניח תפילין בחול המועד, אחר שאבי וזקני לא נהגו להניח. לאחר ספר כה עצמתי, מקבל המושג 'גדול המנהג' משמעות עצומה שבעתיים...

◆ ◆ ◆